ÓZBEK HÁM QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNÍŃ ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI

NAURIZBAEVA XANZADA ORALBAY QIZI

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

“Baqsıshılıq hám dástanshılıq” qánigeligi student

ANNOTACIYA

Bul maqalada ózbek hám qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń janrlıq, poetikalıq, kompoziciyalıq hám ideyalıq ózgeshelikleri salıstırmalı tallanadı. Hár eki xalıqtıń awızeki dóretiwshiliginde dástanshılıq dástúrleri, baqsıshılıq mektepleri, epikalıq qaharman obrazı, tariyxıylıq hám mifologiyalıq qatlamnıń únlesligi sáwlelendiriledi. Sonday-aq, belgili dástanlar mısalında milliy mentalitet, estetikalıq ideal hám sociallıq qádiriyatlar ashıp beriledi.

Tayanısh sózler: xalıq awızeki dóretiwshiligi, dástan, baqsı, epikalıq dástúr, qaharmanlıq, poetika, folklor, milliy oy-pikir.

ANNOTATION

This article provides a comparative analysis of the genre, poetic, compositional, and ideological characteristics of Uzbek and Karakalpak folk epics. In the oral traditions of both peoples, the traditions of epic poetry, schools of storytelling, the image of an epic hero, and the harmony of historical and mythological layers are highlighted. It also reveals national mentality, aesthetic ideals, and social values through the example of famous epics.

Keywords: folklore, epic, bakhshi, epic tradition, heroism, poetics, folklore, national thought.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен сравнительный анализ жанровых, поэтических, композиционных и идеологических особенностей узбекских и каракалпакских народных эпосов. В устных традициях обоих народов подчеркиваются традиции эпической поэзии, школы сказительства, образ эпического героя, а также гармония исторического и мифологического пластов. Он также раскрывает национальный

менталитет, эстетические идеалы и социальные ценности на примере известных эпосов.

Ключевые слова: фольклор, эпос, бахши, эпическая традиция, героизм, поэтика, фольклор, национальная мысль.

KIRISIW

Oraylıq Aziya xalıqlarınıń awızeki dóretiwshiliginde dástanshılıq ayrıqsha orın tutadı. Ózbek hám qaraqalpaq xalıqları ásirler dawamında bay epikalıq miyras jaratqan bolıp, bul miyras milliy ózlik, tariyxıy yad hám ruwxıy qádiriyatlardıń kórinisi sıpatında kórinedi. Qaraqalpaqlar arasında "dástan" degen túsinik ádewir erte waqıtlardan baslap tarqalǵan. Sonıń menen birge "dástan" sózi geyde "ertek" sózi menen almasıp ta aytılıp kelgen. Soǵan qaraǵanda "ertek" sózi menen salıstırǵanda "dástan" keyin kirgen bolıwı múmkin. Biraq bunıń qaysı dáwirlerde kirgenligin házir anıqlaw qıyın.

"Dástan" degen sózdi qaraqalpaqlar kóbinese awızeki atqaratuǵın iri shıǵarmalarǵa paydalansa, "qıssa" degen sózdi jazba túrdegi shıǵarmalardı atawda paydalanadı. Geyde ol atlar almasıp ta aytıla beredi. "Qıssa" sózi de, "dástan" sózi menen bir qatar yaki onnan keyinirek qaraqalpaq tiline kirgen. "Dástan," "qıssa" sózleri qaraqalpaq tiline parsı-arab tilinen kirgen. Bizińshe, bul sózler qaraqalpaq tiline tikkeley aralaspastan, basqa tillerdiń járdemi menen, ásirese tatar, ózbek, túrkmen tilleri arqalı ózlesken bolıwı múmkin. Bir neshe ásirler dawamında sozılǵan ótken dáwirdegi bul ata-babalardıń mádeniy baylanıs kartası usınday boljawǵa múmkinshilik beredi. Biraq "termin" sózler ol waqıtta da dáwiri jaǵınan biriniń izinen biri emes, al aralas aytılıp júrgen. [1]

Solay etip, awızeki atqarılatuǵın dástanlarǵa tán bolmasa da "dástan" degen sózden basqa "nama" degen atamalar da bolǵan. "Dástan" sózi áyemnen awızeki dóretilgen hám jazba dóretilgen shıǵarmalarǵa qarata qollanılıp keledi. Bunnan tısqarı "dástan" degen atamanıń qollanılıwında usınday jaǵdaylar da ushırasadı. [2]

1.Hodi Zarif. *O‘zbek xalq og‘zaki ijodi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1970.

2.To‘ra Mirzayev. *O‘zbek xalq dostonlari poetikasi*. – Toshkent: Fan, 1981.

TIYKARǴÍ BÓLIM

Ózbek xalıq dástanshılıǵınıń ózgeshelikleri. Ózbek xalqınıń muzıkalıq miyrasında dástanlar ayrıqsha tarmaqtı quraydı. Olar tematikası jaǵınan ráńbáreń bolıp, mazmunlarınıń ulıwmalıǵına qaray belgili gruppalarǵa birlesedi. Máselen, "Góruǵlı" dástanlar toparı júzden aslam tolıq jazılǵan hám óz betinshe aytılatuǵın ashıqlıq dástanlardan ibarat bolıp, olarda didaktikalıq tema da ayrıqsha áhmietke ie. Ózbekstanda "Alpamıs," "Awezxan," "Kuntugmish," "Rawshan," "Ǵarip ashıq" hám basqa kóplegen dástanlar keń tarqalgan. Dástanlardı áwladtan-áwladqa awızeki dástúrde jetkerip kiyatırǵan hám óziniń qayırqomlıq hám muzıkalıq atqarıwshılıq qábiletleri menen hár bir dástan atqarılıwına jańasha tús berip kiyatırǵan shaxslar xalıq arasında baqsı yamasa shayır dep atalǵan belgili mektep iesi bolǵan ataqlı ustaz wákiller bolıp esaplanadı. [3]

Ózbek dástanları basqa kóplegen xalıqlardaǵı sıyaqlı tek ǵana epikalıq qosıq shıǵarması bolıp qalmastan, olarda proza da áhmietli orın tutadı. Syujet rawajlanıwında waqıyalardıń barısın súwretleytuǵın proza, yaǵnıy proza bólimi sawashlar mazmunı, tábiyat gózzallıqları, anaw yamasa mınaw obrazdıń ayrıqsha itibarǵa ılayıq qásietlerin súwretleytuǵın poetikalıq bólim menen almasıp turadı. Dástanlar aytılǵanda proza bólegi, ádette, gúrriń formasında belgili kórkem sheberlik penen aytıladı hám geyde rechitativ formasında da aytılıwı múmkin. Biraq, qosıq bólimleri bárqulla aytılıp turıladı, jáne bul jerde baqsınıń sheberligi paydalanılatuǵın bir neshe namalardıń hár biriniń logikalıq rawajlanıwına ırǵaq keltiriwinde de kórinedi.

Qaraqalpaq baqsı jırawlarınıń tuwısqan xalıqlar baqsıları menen baylanısın aytqanda, arallı ózbek baqsıları menen tıǵız baylanısı ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Arallı ózbekler yamasa durısıraǵı Qońırat ózbekleri kóp zamanlardan beri qaraqalpaqlar menen birge jasap keledi. Bir neshe ásirler dawamındaǵı xalıq azatlıq gúreslerinde olar qaraqalpaqlar menen bekkem awqamda bolǵan, kún kóris, dástúri, tili boyınsha qaraqalpaqlarǵa eń jaqın xalıqtıń biri, baqsılarına kelsek

3.Mansur Afzalov. *O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi*. – Toshkent: Fan, 1985.

4.B. Sarimsoqov. *O‘zbek folklori ocherklari*. – Toshkent: Fan, 1988.

qaraqalpaq baqsıshılıq ónerinde Súew jolın rawajlandırıp, original usıl jaratqanlar da usılar bolıp esaplanadı. Tuwısqan xalıqlar kórkem óneriniń jaqınlasıwı nátiyjesinde Qońırat atawı ózbekleri baqsılarınıń ayırım talantlı wákilleri qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneriniń rawajlanıwına, qaraqalpaq muzıka mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken úles qostı. [5]

JUWMAQ

Ózbek hám qaraqalpaq xalıq dástanları ulıwma túrkiy epikalıq dástúrdiń ayqın úlgileri bolıp tabıladı. Olar janrlıq dúzilisi, qaharmanlıq ruwxı, baqsıshılıq dástúrleri menen uqsas bolsa da, ideyalıq baǵdarı hám poetikalıq usılı boyınsha ayırım ayırmashılıqlarǵa ie. Hár eki xalıqtıń epikalıq miyrası milliy ózlikti ańlaw, ruwxıy qádiriyatlardı saqlaw hám jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawda úlken áhmietke iye.

Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, ózbek dástanlarında epikalıq haqıyqatlıq kóbirek romantikalıq-lirikalıq ruwxta talqılanadı. Qaharmannıń jeke sadıqlıǵı, muhabbat hám shańaraqlıq qádiriyatlarǵa sadıqlıǵı jetekshi ideya sıpatında alǵa qoyıladı. Máselen, Kuntuǵmish hám Góruǵlı dúrkininde individual mártlik penen bir qatarda adamgershilik, doslıq hám opadarlıq máseleleri ústinlik etedi. Bul bolsa ózbek epikalıq oy-pikirinde shaxs hám jámiyet úylesimliginiń ózine tán modelin qáliplestirgenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq dástanlarında bolsa tariyxıylıq hám jámáátlik ruwxı kúshlirek kórinedi. Bul jaǵday qaraqalpaq epikalıq dástúriniń tariyxıy-realistlik qatlamın jáne de bekkemleydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xadi Zarif. Ózbek xalıq awızeki dóretiwshiligi. - Tashkent: Oqıtıwshı, 1970.
2. Tura Mirzaev. Poetika uzbekskix narodnıx dastanov. - Tashkent: Fan, 1981.
3. Mansur Afzalov. Ózbek xalıq awızeki poetikalıq dóretiwshiligi. - Tashkent: Fan, 1985.
4. B. Sarimsoqov. Ózbek folklorı ocherkleri. - Tashkent: Fan, 1988.
5. Shamurat Qayıpbergenov. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1976.
6. N. Davkaraev. Qaraqalpaq folklorı tariyxı. - Nókis: Bilim, 1982.

7. Alpamıs (ilimiy-kritikalıq tekst). - Tashkent: Ǵafur Ǵulom atındaǵı Ádebiyat hám kórkem óner baspası, 1999.

8. Qırıq qız (ilimiy basılım). - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.

9. Edige. - Nókis: Bilim, 1991.

10. I. J. Moyanov, R. A. Uspanova. Dástan atqarıwshılıǵı tiykarları.- Nókis: Nur turan print,2025